

про Кабінет Міністрів України. – К, 2007.- ст. 28. п. 2. **13.** Конституції зарубіжних стран. Учебное пособие. 2-е изд., исправ. доп. - М., 1997. **14.** Колейчиков В. Моральні і політико-правові підвалини статусу глави держави // Матеріали науково-практичної конференції 22-23 листопада 1996 року «Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність». – К.: Генеза. – 1997. **15.** Чиркин В.Е. Контрольная власть // Государство и право. – 1993. - №4. – С. 11-12. **16.** Паперин А. С. Политология. – М., 2001. **17.** Плахотнюк Н.Г., Мельниченко В.І. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. - К.: УАДУ, 2004. **18.** Прошок І. Законодавча влада в Україні. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Х., 1999. – 20 с. **19.** Самые народные Президенты экс-СССР // Столичные новости. - 2005.- № 4. **20.** Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. - К.»Ін Юре», 2003. **21.** Тодыка Ю. Н., Яворський В. Д. Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Харьков: Факт, 1999. **22.** Энтин Л.М. Разделение властей; опыт современных государств. - М.: Юрид. лит., 1995.- С.56, 176.

О. С. Лозовицький

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС ЯК ОСНОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Основний напрям становлення та розвитку політичної системи України – глибока й всебічна демократизація суспільного життя, розбудова громадянського суспільства, правової соціальної держави, посилення взаємовпливу і взаємозв'язків із політичними системами інших країн задля власного безперервного вдосконалення. Одним з інструментів реалізації цього є саме виборчий процес.

Ключові слова: виборчий процес, політична система, співтовариство, інтеграція, доктрина, національна безпека

Основною засадою демократичного ладу є свобода.

Арістотель

Державотворчий процес в Україні невинно поширюється на всі сфери суспільного життя. Сучасний політичний стан характеризується головним чином декларативним юридичним, правовим оформленням державної незалежності та становленням демократичної державності. Зараз відбувається активний процес формування нової політичної системи, утворення якої в нашому суспільстві відбувається складно й суперечливо. На жаль, власний досвід України щодо політичної системи дуже обмежений, а сучасного демократичного політичного досвіду наша країна практично зовсім не мала і тому найголовнішим завданням є побудова демократичної, правової, соціальної держави з ефективно діючим парламентом, професійним, висококваліфікованим, сильним урядом, незалежними судовими органами — тобто з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову, з розмежуванням їх функцій.

Основний напрям становлення та розвитку політичної системи

України — глибока й всебічна демократизація суспільного життя, розбудова громадянського суспільства, правової соціальної держави, посилення взаємовпливу і взаємозв'язків із політичними системами інших країн задля власного безперервного вдосконалення. За об'єктивних умов демократичний вибір є не тільки формальною дилемою для громадян – підтримувати чи не підтримувати існуючу в державі владу, а й реальною можливістю впливати на розстановку політичних сил у навколо владному просторі, змінювати уряд, визначаючи у такий спосіб характер їх діяльності. Проте нинішній політичний вибір не втратив свого формального характеру, залишаючись в межах наявності політичної альтернативності, що в умовах української демократії – змістовний і дієвий фактор розгортання всього політичного процесу як постійна існуюча дихотомія значеннєвої орієнтації його суб'єктів одночасно і на інтереси групові, і загально-соціальні, в чому власне і криється необхідність упереджувати свої політичні дії й рішення врахуванням наявної контрпропозиції, тобто фактора присутності політичного конкурента. Оскільки йдеться про політичні проблеми України після проголошення її незалежності, то в загальному аспекті розуміємо державотворення, а в ширшому – формування політичної системи плюралістичного суспільства і налагодження дієвого політичного процесу, що неможливі без адекватного утвердження політичної та економічної еліти.

У зв'язку з цим на порядок дня постає одна з докорінних проблем України — формування нової політичної, в тому числі громадянської культури. Однак навіть розв'язання цих питань само собою не усуне характерного для посткомуністичної демократії відчуження суспільства від влади. Адже не завжди демократична форма держави здатна реально забезпечити демократизацію усіх сторін громадського життя. Для цього потрібні відповідні економічні, соціальні, духовні та психологічні передумови. І навпаки, формування стабільної демократичної політичної системи, здійснення реформ вимагає у перехідний період певних обмежень політичної демократії, зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства й особи — як на теоретичному, так і на буденному рівнях.

Україні необхідно, також, вибрати тип парламентської системи: вибори на багатопартійній основі нічого не вирішать, якщо реально не буде забезпечене представництво регіонів, не знайдена його загальноприйнята форма. У цих питаннях, безперечно, треба враховувати як політичний досвід так і традиції функціонування й організації.

На підсумок останніх виборів українська демократія так і не переборолла поріг мінімальної достатності, яка полягає в існуванні повномірної політичної конкуренції впливових сил, що набуває природного завершення у відкритому правлінні певної партії або партійного блоку. Загальний підсумок політичної роздробленості й надмірної багатопартійності – відсутність у політичному процесі в контексті останніх загальнонаціональних виборів в Україні зримої, повноцінної, а отже, і доступної середньому виборцю альтернативи, варіанта для вибору. На практиці, середній виборець, не

спроможній зорієнтуватися у списку з кількох десятків партій, розібратися в нюансах програм, в основному подібних одна одній. Саме з цієї причини проблема використання адміністративного ресурсу як можливого засобу тиску на виборців з боку правлячої еліти є головним об'єктом уваги. Але слід сказати, що ця проблема менш істотна, а ніж наявна фундаментальна ситуація відсутності реальних конкурентів у політичному просторі України, головним складовим якої є формальна легітимність.

Порівняльний аналіз результатів двох виборчих кампаній за партійними списками дає змогу зробити висновок про те що структурування українського політичного поля зберігає явно виражений регіональний характер – південному сходу України, де трохи послабили свої позиції, але як і раніше найвпливовішими залишаються партії лівої (*доречніше – псевдо-лівої*) ідеології, протистоїть захід з домінуючою правою ідеологією, що істотно посилює свої позиції в центрі й, навіть, на північному сході країни.

Різноманітність практик партій, що брали участь у виборчій кампанії, міститься в ідеологічному континуумі з традиційно використовуваною системою координат, полюсами якої є “лівий” і “правий” політичні сектори з проміжним – “центристським”. Дихтоманія, залишаючись однією є основ структурування українського політичного поля, відтворюється базовими електоральними установками виборців, які хоч і зазнають флуктуацій, однак виключають зміщення позицій голосуючих до протилежного ідеологічного полюсу.

Основою, що об'єднує партії в правий блок, є націонал-демократичні принципи, орієнтація на “західний” шлях розвитку, акцент на державній незалежності, як особливий цінності. Уразливим місцем партій правого табору, що стали на шлях блокування так званним унітарним шляхом, є короткочасність і нестабільність обраної стратегії.

Центристський блок в українському політичному просторі найважче піддається визначенню, а координати у найзагальнішому вигляді можна визначити як проміжні, усереднені між лівим та правим полюсами і найменш ідеологічно виражені. Якщо розглядати електоральні практики, здійснені центристськими партіями, що не подолали бар'єра, але мали ідеологічну складову і позиціонували в українському політикумі в ролі носіїв ліберальної ідеї, то незначний обсяг партійно-символічних капіталів цих партій свідчить про відсутність ефективної комунікації з виборцями, а також відсутності або фрагментарності їх регіональних структур, ставці на монопроблеми.

Таким чином, зміни, що відбулися в українському політичному полі свідчать про наявність двох незбіжних тенденцій – полівиння політичних агентів, що балотувались за партійними списками, і рівномірніший, а ніж на попередніх виборах, розподіл голосів виборців між партіями, що конституують національний ідеолого-політичний простір, за рахунок зміщення голосів виборців вправо.

Отже, на момент чергової загальнодержавної виборчої кампанії політична ситуація в Україні не дала жодного шансу виборцям, тобто громадянам країни, зробити якісний вибір у напрямі змін складу і

розстановки сил у правлячій еліті. Без перебільшення, ми є свідками нового етапу диверсифікації України, розшарування за рівнем взаємодії суспільства адміністративним технологіям, причому потенціал роз'єднання за політичною ознакою є найвагомішим, але сподіватися на мобілізацію нації, на інтегруючий вплив політичної боротьби наразі не доводиться.

Демократичне суспільство передбачає зростання ролі й впливу масової свідомості на поведінку та ухвали центрів прийняття рішень – обираючи на основі демократичних процедур легітимні владні структури, громадяни мають повне право отримувати інформацію про діяльність своїх обранців, яким вони передовірили владу. А тому, враховуючи, що термін діяльності адміністрації й парламенту не такий вже й тривалий, вони мають активно займатися проблемами власного іміджу, оскільки на наступних виборах перед ними знову постане питання переконувати громадян у тому, що саме ці люди є найбільш достойними керувати державою. Політичний досвід свідчить, що чітко побудована, збалансована й ретельно дібрана передвиборна команда не завжди стає правлячою.

Реальністю і найхарактернішою ознакою політичного процесу в Україні, періоду її незалежності, була і залишається елітарність, обмеженість як з огляду на склад учасників, так і зосередження його навколо загальнонаціонального центру влади, побудованої за принципом корпоративності конгломератного об'єднання компонентів демократичної політичної системи. Політичну конгломеративність посилюють і такі об'єктивні фактори, як поліетнічність і поліконфесійність, істотні регіональні розбіжності у соціальній структурі, політичних настановах, ставленні до державотворчих процесів населення України. Це, між іншим, означає, що надзвичайно зростає роль загальнонаціонального лідера. Його авторитет, зокрема на ґрунті харизми, сприятиме національному єднанню, в дієвості якого, значну, а можливо і вирішальну, роль відіграє такий суб'єктивний чинник, як свідомість громадян.

Ситуація після виборів підвела українську демократію до критичної, поворотної межі, за якою починають простежуватись контури структурованої влади, що спирається на реальну, тобто порівняно стійку парламентську більшість, і тверду опозицію їй. Повноцінна, конструктивна більшість стає природним результатом тільки за реальної суспільно-політичної поляризації суспільства, тобто формується в просторі всього політичного процесу і на основі прямих підсумків виборів, а не в кулуарах державної влади. Саме надання істотного імпульсу, поштовху політичній динаміці – життєво важливе і принципово необхідне українському суспільству, що десятиками років перебуває у стані соціальної стагнації. Що ж до опозиції, то її формування безпосередньо залежить від характеру і наявності прямого визначеного носія влади.

Політологія виокремлює два основні шляхи завоювання та утримання політичної влади: насильство, диктатуру та демократичні вибори. Але життя, безперечно, є набагато складнішим за описуване політологічними схемами. Історія знає чимало прикладів того, як після проведення відносно

демократичних виборів правляча еліта переходила до диктаторських методів правління й знищення своїх політичних опонентів [4, с. 27].

Демократичні вибори дають змогу громадянам обирати і змінювати державних діячів (президента, членів уряду, парламентів, мерів, губернаторів, суддів та інших представників правлячої еліти). У принципі, вибори чи не єдиний засіб впливу на державних і політичних лідерів, завдяки якому навіть найпасивніші члени суспільства можуть опосередковано реалізовувати свою політичну волю й побажання [11, с. 61].

По суті вибори слугують правовим механізмом реалізації суспільних санкцій або заохочень, замінюючи неформальні акції на кшталт революцій, заколотів, демонстрацій тощо.

Можливість громадян демократичним шляхом впливати на поведінку своїх правителів має кілька важливих наслідків.

1. Вибори формалізують і фундаментально змінюють характер суспільного впливу на дії уряду, хоча, звичайно, громадська думка може впливати (і впливає) на державних діячів задовго до проведення виборів.

2. Вибори є засобом урахування масових настроїв, які можна формально й неформально контролювати. У кожній країні правила та процедури виборів є інструментом політичної боротьби, який дістав назву виборчої інженерії. Виборчі процедури можуть використовуватися також для зменшення й навіть виключення впливу громадян на їх результати. У демократичному суспільстві намагаються не заважати волевиявленню електорату шляхом прямих і рівних виборів, а, скоріше, впливати на суспільну думку, використовувати її силу задля зміцнення політичного режиму.

3. Вибори обмежують вплив широких верств населення на політичні та управлінські процеси, оскільки на певний період дають змогу політичним і державним лідерам правити від їх імені.

4. Вибори обмежують інтенсивність масової політичної діяльності та сприяють перетворенню останньої із засобу інституціалізації своїх вимог на колективну заяву стосовну дозволу на що-небудь.

Даючи змогу електорату формально добирати й усувати політичних лідерів, вибори уможливають співіснування суспільного впливу й державної влади. Це є принциповим у відносинах між громадянами та державою [1, с. 89]. Вибори — засіб контролю народу над суспільством, але водночас вони є засобом контролю народу над державою, що контролюється самою державою. На практиці це виглядає так:

- правлячі еліти намагаються регулювати склад електорату, щоб зменшити вагу тих груп або ідей, які розглядаються першими як небажані;
- правлячі кола суспільства маніпулюють результатами виборів завдяки різним варіантам формування виборчих округів і прийняття щодо них рішень;
- майже всі правлячі еліти намагаються, принаймні частково, ізолювати процес формування політики від впливу масової, громадської думки через регулювання зв'язків між рішеннями, пов'язаними з виборами, та складом і організацією роботи урядових структур.

Відносна легкість, з якою можна замінити діючий уряд у країні, значно згладжує гостроту можливих вимог про зміну політичного режиму та його інститутів. Саме це й зумовлює перетворення в сучасних умовах інституту загальних виборів на один із найважливіших елементів політичної системи, що діє в більшості країн світу [9, с. 11]. Але для того щоб загальне виборче право було запроваджене в політичній практиці, знадобилося понад двісті років боротьби демократичних сил.

Перелік посад, які заміщуються через вибори, досить великий. У такий спосіб можуть обиратися президент або глава уряду, губернатори, депутати всіх рівнів, мери міст та інших населених пунктів, прокурори, судді та ін.

В основі регламентації виборчих кампаній знаходяться такі найважливіші принципи як:

1. Обмеження сум пожертв приватних осіб і організацій до передвиборчих фондів або взагалі фінансування виборчої кампанії за рахунок держави.

2. Принцип лояльності стосовно конкурентів, недопущення образ, фальсифікацій тощо.

3. Нейтралітет державного апарату та його невтручання в процес виборчої кампанії.

4. Надання всім партіям і кандидатам рівного ефірного часу для виступів на телебаченні й по радіо, а також однакової площі на шпальтах друкованих засобів масової інформації [7, с. 211].

Важливим аспектом є реєстрація громадян як виборців. У більшості країн цим займаються спеціальні представники місцевих органів влади, які створюють для цього відповідні виборчі комісії. Однак ці функції можуть виконувати й безпосередньо виконавчі структури (Міністерство внутрішніх справ у Німеччині), [3, с. 84]. Досить часто використовується так званий ценз осілости як для виборців, так і для кандидатів на виборні посади.

Змішані виборчі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем.

Для проведення виборів територія країни (області, міста, району) поділяється на виборчі округи, в межах яких і проводяться вибори. Безпосередньо виборчий процес відбувається на основі виборчих процедур, визначених згідно з механізмами їх реалізації в конкретних виборчих системах.

Мажоритарні виборчі системи є найпростішими і найпоширенішими. Розрізняють одномандатні, багатомандатні й преференційні мажоритарні системи.

У разі одномандатних систем вся територія поділяється на округи. Від кожного округу обирається по одному депутату, який отримує на виборах відносну більшість голосів. За альтернативних виборів мало кому вдається перемогти в першому турі. Тому проводять другий тур голосування, в якому переможцем стає той, хто випередить іншого фіналіста бодай на один голос. Однак існують виборчі системи, в яких другий тур голосування не проводиться.

Одномандатна мажоритарна система діє в США, Великобританії, Канаді,

Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, Австралії, Франції та інших країнах [8, с. 63].

За багатомандатної мажоритарної системи кожен виборець має стільки голосів, скільки обирається депутатів від цього виборчого округу. У такий спосіб обирають депутатів місцевих органів влади Великобританії та Нової Зеландії. А в Японії, наприклад, під час виборів депутатів нижньої палати парламенту виборець має менше голосів, ніж потрібно обрати депутатів (однак все одно більше одного) [6, с. 182].

За багатомандатної мажоритарної системи виборець вирішує питання вибору не тільки «найкращої» партії, а й «найкращого» кандидата. Внаслідок цього в округах, в яких партія має обмежений вплив, вона змушена висувати лише одного кандидата, щоб не розпорошувати голоси «своїх» виборців.

Американська система голосування відрізняється тим, що виборці обирають свого президента не безпосередньо, а передовіряючи свої повноваження колегії виборців. Чисельність останніх дорівнює кількості сенаторів від штату плюс кількість членів палати представників Конгресу США. Але якщо висувається два сенатори від кожного штату, то кількість членів палати представників обчислюється виходячи з результатів останнього перепису населення країни [2, с. 163].

У цьому разі виборці зобов'язані голосувати за партію, яка отримала просту більшість голосів у даному штаті. А відтак перемога (навіть мінімальна) у великому штаті є вагомішою, ніж перемога в кількох штатах з невеликою кількістю населення. До речі, в історії США було три випадки, коли президентом ставала людина, яка загалом отримала меншу кількість голосів виборців, ніж конкурент, але більше голосів уповноважених виборців саме завдяки не зовсім справедливому виборчому механізмові.

Однією із вдосконалених модифікацій мажоритарної виборчої системи є так звана *преференційна виборча система*, за якої виборець виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден з них не отримає абсолютної більшості, з усього списку кандидатів виключають того, який набрав найменше «перших місць». Його «перші місця» анулюють і передають тим кандидатам, які у цих же бюлетенях отримали другі позиції.

Знову здійснюють підрахунок «перших місць» і виводять з «гри» кандидата, який отримав найменше «перших місць» [10, с. 212].

Така процедура підрахунків повторюється доти, доки необхідна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (тобто 50 % плюс 1).

На практиці преференційну систему використовують украй рідко через те, що вона досить складна і не позбавлена недоліків, які має й проста мажоритарна система. Крім того, за такої виборчої процедури виборці, особливо з невисоким рівнем освіти, часто-густо розставляють кандидатів просто за алфавітом. До того ж під час підрахунків виникають помилки, а відтак зрозуміло, що ця система не найкраща для використання в політичній практиці.

Запровадження мажоритарної системи проведення виборів за умови «правильного» (з погляду правлячих кіл) визначення кордонів округів

може суттєво вплинути на результати виборів, чим, до речі, дуже часто користуються у світовій політичній практиці.

Пропорційні виборчі системи характеризуються розподілом депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за кожною партією у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від даного виборчого округу визначається залежно від співвідношення кількості населення округу до загальної кількості населення або виборців країни.

За пропорційних виборчих систем виборці голосують передусім за політичні партії, які представлено списком кандидатів. Меншою мірою виборці орієнтуються на конкретну особистість.

У деяких виборчих системах пропорційного типу прізвище обраних депутатів називає сама партія. Ця процедура виглядає так: перед виборами на з'їзді партії або пленумі її правління визначаються з кандидатами, які можуть претендувати на депутатські мандати. (Іншими словами, проводиться своєрідний рейтинг кандидатів.) Якщо на виборах дана партія виборола, скажімо, п'ять мандатів, їх отримують п'ять перших з того списку кандидатів.

У багатьох країнах виборці, голосуючи, можуть зазначити в бюлетені прізвища одного або кількох кандидатів від цієї партії. У результаті процедури виборів перемає той кандидат, який набере кількість голосів, більшу за встановлену в даному виборчому окрузі квоту (наприклад, 50 %).

У цьому разі основною проблемою є встановлення кваліфікаційного бар'єра, що розділяє кандидата й депутата. Це намагаються зробити так, щоб залишок кількості голосів після ділення на неї загальної кількості зібраних кожною партією голосів у даному окрузі був мінімальним.

Такі виборчі системи поширені в країнах з багатими парламентськими традиціями, з досить високим рівнем політичної культури населення (Австрії, Бельгії, Данії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції) [5, с. 67].

Найхарактернішим прикладом *змішаної виборчої системи* може бути система Федеративної Республіки Німеччини. Вона відрізняється тим, що одна половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами одномандатної мажоритарної системи, інша — за пропорційною системою згідно зі списками кандидатів, які подають партії в кожній з федеральних земель.

У першому випадку використовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які наберуть менше 5 % голосів виборців. До речі, під час розподілу мандатів на основі голосування за списками голоси, які були подані за партії, що не подолали 5%-го бар'єру або не перемогли хоча б у трьох виборчих округах, не враховуються [3, с. 44].

Такий спосіб побудови виборчої системи сприяє стабільності партійно-політичної структури суспільства, тому що прихильники «малих» партій змушені голосувати за одну з «основних» партій політичного спектра країни.

Але за умов неструктурованості суспільства, якщо більшість партій не

подолає кваліфікаційного бар'єру, може виникнути ситуація, коли загальна кількість голосів, поданих за партії-переможниці, буде меншою, ніж у невдах виборчого марафону. Подібна ситуація склалася 1995 р. в російській Думі (нижній палаті парламенту), коли кваліфікаційний бар'єр подолало кілька партій, які загалом отримали менше половини виборців. Зрозуміло, що в такій ситуації використання даної виборчої процедури призводить до значного, цілком легального перекручення волі виборців, а відтак — і до сумнівів щодо легітимності обраної у такий спосіб влади.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де існує гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Для кожної курії передбачаються норми представництва і відповідно до них створюються виборчі округи.

За куріальною виборчою системою проводять вибори однопалатного парламенту в Зімбабве, Новій Зеландії, на Фіджі. Аналогічна система функціонувала в Абхазії (Грузія) [12, с. 18].

Своєрідна змішана мажоритарно-куріальна система була використана в СРСР та Росії у 1989-1990 рр., коли КПРС та офіційні суспільно-політичні організації мали гарантовану кількість мандатів на вищих представницьких органах — з'їздах народних депутатів.

Насамкінець варто зауважити, що ту чи іншу виборчу систему правляча еліта обирає, враховуючи такі чинники, як розстановка політичних сил, традиції формування органів влади, форми їх реалізації, політико-психологічна культура суспільства, тощо.

У нас, українців, повинні бути власні ідеї стосовно України, які б втілювали національне обличчя народу. Україна не може бути Україною, якщо її народ не буде вільним, здатним домагатися успіху. Йдеться про успіх не у примітивному розумінні цього слова, а про успіх, який би поєднувався з вірою у поставлену мету. Світ поважатиме Україну тоді, коли побачить її відродження, відчужує її віру у власні сили, усвідомлення справді національних, довгострокових, стратегічних інтересів.

1. Albrecht R. Hegel und die Demokratie. Bonn, 1978. – 334 p.; 2. Blondel Y. Compoving political systems. N. Y.; Wash., 1973. – 210 p.; 3. Buchbinder J., Buhl A., Quaden O. Worterbuch zur Sicherheitspolitik, Bielefeld. – Bonn. – 1985. – 104 p.; 4. Clark R.-T. Power and policy in the third world countries. N. Y., 1982. – 246 p.; 5. Dahl R. Polyarchy. Participation and Opposition. New Haven; London, 1971. – 302 p.; 6. Dreyfus f. De Gaulle et la gaullisme. – P.: PUF, 1982. – 406 p.; 7. Eatson D. The Political Systems. N. Y.; 1953. – 430 p.; 8. Grosser A. La politique exterieure de V-e Republique. – P.: Seuil, 1965. – 126 p.; 9. Lasswell U. D. The structure and function of political system. N. Y., Harpev., 1960. – 243 p.; 10. Lipset S.-M. Political Man: The Social Bases of Politics. Garden City (N. Y.), 1960. – 254 p.; 11. Macpherson C. The late and times of liberal democracy. Cambridge, 1985. – 114 p.; 12. Pennok J.-R. Democratic political theory. Princeton, 1979. – 543 p.